

(P.H. Donner) 18-02-16 Europese sociale week

Geef mij de droom en haar duiding

1 Inleiding

Ooit riep koning Nebukadnezar zijn wijzen bijeen; hij had een droom gehad die hem zeer verontruste en hij vroeg hen om die te duiden. Zij vroegen hem zijn droom te vertellen, waarop de koning antwoordde dat ze die zelf zouden moeten vinden. Want alleen dan zou hij weten dat ze echt wijs waren en geen charlatans. 'Geef mij de droom en haar duiding.' Uiteindelijk wist Daniel, met Gods hulp het antwoord daarop te geven.

U heeft zich een zelfde taak gesteld. Doel van deze Europese sociale week is om te komen tot een rechtvaardige economische orde; een orde die getuigt van respect voor mens en milieu, die beantwoordt aan de behoeften van alle betrokkenen, een orde die niet meer primair op winst is gericht, maar op participatie en constructieve samenwerking in dienst van het algemeen belang. Maar eerst wilt u weten hoe zo'n economie eruit ziet, want, zegt het programma, dat vergt een paradigmawisseling, een beter economisch model, een nieuw bedrijfsmodel en een moderne sociale dialoog. 'Geef mij de droom en haar duiding.'

Dat u een duiding wil hebben, is begrijpelijk; het beeld van deze tijd is verontrustend. Maar ik moet u wel gelijk aan het begin waarschuwen; ik ben geen Daniël. Bij een ambitie zoals de uwe in deze 6^e sociale week heeft u ook meer nodig dan twee openingslezingen, hoe inspirerend ook. Dat behoeft de Geest zelf die inspireert en vernieuwd.

2 Een verwarrend beeld

Er is in onze tijd veel om zorg over te hebben, maar er is ons veel meer gegeven om dankbaar voor te zijn; tientallen jaren van vrede, recht, welvaart en vrijheid. Honderd vijftwintig jaren geleden -het is al gememoreerd- kwam de encycliek 'Rerum Novarum' uit en kwam het Christelijk Sociaal Congres hier in Nederland bijeen. Het was een opwekking tot samenwerking "om ieder een menselijk bestaan te geven" in een wereld van verpaupering, uitbuiting en morele neergang voor velen, groeiende welstand voor sommigen en grote overvloed voor enkelen. Als we de huidige tijd daarmee vergelijken zijn we ver gekomen. Maar in de tussentijd zijn we door de hel gegaan van twee wereldoorlogen, de grote crisis en van regimes gericht op de vernietiging van mensen en van een humane samenleving. Juist in deze tijd van crisis, vrees en spanning moeten we wel beseffen dat Europa periodiek bevangen wordt door een collectieve drang tot vernietiging van wat in lange jaren is opgebouwd. Laat het niet weer gebeuren.

Toch moeten we eerst onze zegeningen tellen. Ook om moed te vatten bij het aanpakken van onrecht en datgene in onze tijd waar we ons niet bij neer mogen leggen. Als het toen kon, kan het ook nu. Van wie veel gegeven is, mag veel gevraagd worden. Want bij alle verschillen en ellende die er ook in Europa zijn, behoren onze landen tot de rijkste en meest welvarende ter wereld. Een regio waar het voor de meesten goed toeven is, met bestaanszekerheid, onderwijs, recht en behoorlijk bestuur, ook al heeft dat op vele plaatsen geleden onder de crisis van de afgelopen jaren.

Het beeld van Europa in onze tijd is echter verwarrend. Het is een beeld van grote welvaart in vergelijking met omliggende landen, maar ook een van schrijnende verschillen en groeiende tegenstellingen daarbinnen. Europa in onze dagen is niet alleen vrijheid, recht en welvaart, het zijn ook de lijken op het strand van mensen die zo wanhopig waren dat ze hun leven

riskeerden, omdat ze geen andere toegang hadden. Europa is ook het beeld van boeren, werknemers, kleine zelfstandigen en jongeren die wanhopig hun kosten jaarlijks zien stijgen en hun inkomsten dalen. Europa gaat prat op het eigen model van arbeidsverhoudingen maar loopt het gevaar dat die arbeidsverhoudingen steeds schaarser worden in een samenleving waarin onderlinge relaties steeds beperkter worden en vervangen door anonieme betrekkingen en digitale communicatie. Samenleven berust op samenwerken, maar het dagelijks beeld is er een van toenemende verschillen en scheidslijnen, die verharderen tot tegenstellingen welke onoverbrugbaar dreigen te worden; zowel politiek als sociaal. In een wereld waarin Europa afglijdt en marginaliseert, biedt het een beeld van onmacht en toenemende onderlinge onenigheid waarbij opsplitsing, afscheiding en afsluiting het enig beschikbare antwoord lijken te zijn. We zijn in snelle vaart structuren aan het afbreken, die vertrouwen bieden en greep geven om ons gedeeld belang te realiseren; zo versterken we onze onmacht.

3 Voortgaande reductie van de werkelijkheid

Er is kortom alle reden om nog weer eens indringend te kijken naar de wijze waarop onze samenleving functioneert. Vele aspecten en vragen passeren daarbij de revue in de komende dagen, op zoek naar de droom en haar duiding. Het is als stukjes van een legpuzzel waar we geen afbeelding van hebben. Dat is moeilijk maar niet onmogelijk mits het maar stukken zijn van dezelfde legpuzzel. Maar als u vraagt naar: *‘een rechtvaardige economische orde die mens en het milieu respecteert’* en daar stukjes bij zoekt, dan heeft u het over slechts één deel van een veel bredere plaat. Want recht en economie zijn slechts aspecten van de meer omvattende werkelijkheid van mens en samenleving; het is een reductie van de werkelijkheid.

Dat is de geschiedenis van het westers denken in een notendop; een voortgaande reductie van de werkelijkheid tot wat we begrijpen en kunnen beheersen. We hebben de omvattende werkelijkheid van leven en samenleven, onderscheiden in verschillende aspecten en teruggebracht tot die welke we begrijpen en naar onze hand kunnen zetten. Dat gebeurt als men met het verstand wil begrijpen. Want dat kan wel analyseren, uiteenleggen en het hoe van sommige aspecten verklaren en begrijpen. Maar het heeft moeite als het gaat om samenhang, gemeenschap en dingen die men voelt te begrijpen, en om waarden te wegen die niet tot één noemer zijn terug te voeren. Dat veronderstelt immers begrip van het waarom, waarheen en waartoe van leven en samenleven; en dat gaat het verstand te boven.

Dat is ook wat is gebeurd met het begrip ‘individu’. Het moderne begrip individu komt uit het christelijk denken. Daarin was het één pool naast die van gemeenschap. In de 17e eeuw en daarna gaat men echter de gemeenschap verklaren uit het individu; gaat men bestaanszekerheid afleiden uit het verstand (Descartes: *cogito ergo sum* – ik denk, dus besta ik), en wordt de werkelijkheid gereduceerd tot wat we zintuigelijk kunnen waarnemen en met ons verstand kunnen begrijpen (Spinoza en Kant). Het verklaart het succes van Adam Smith met de *‘The Wealth of Nations’*; dat laat zien dat een economie van gelijke individuen ook zonder God en gebod kan functioneren. Smith zelf ziet duidelijk dat dit maar één kant is en in zijn *‘Theory of Moral Sentiments’* waarschuwt hij voor een eenzijdige economische blik. Maar dat is wat in de daaropvolgende eeuw gebeurt; Marx zal de samenleving zelfs geheel uit economische verhoudingen verklaren.

Het politieke denken -het denken over het leven in gemeenschap- is daar naar gaan staan; *‘it is the economy stupid’*. De gemeenschap wordt niet meer gezien als voorwaarde voor een individueel te bestaan, maar als instrument van individuen om collectieve goederen te waarborgen, zoals veiligheid, orde en recht. Begrippen als recht, vrijheid, gelijkheid en broederschap worden daardoor ook vervormt. Ze ontstonden ooit om ieder een gelijke plaats te geven binnen de gemeenschap, maar zijn geëvolueerd tot icoon van het tegendeel. Recht

verandert van norm van behoren, waardoor het leven in vrijheid binnen een gemeenschap mogelijk wordt, tot regel die vrijheid beperkt, want vrijheid begrijpen we nu vooral als ongebondenheid en solidariteit als aanspraak op de gemeenschap (Rosanvallon). Van natuurlijke rechten weten we alles, maar van natuurlijke plichten en verantwoordelijkheden voor elkaar en jegens de gemeenschap, willen we niet weten. Toch gaan de twee niet zonder elkaar.

Vergis u niet, dat proces van reductie gaat nog steeds voort. Vandaar de dominantie van de economie in het publiek debat. Weten is gereduceerd tot meten, en meetbare variabelen zijn er maar weinig in het publieke leven; geld, inkomen en arbeid en stemmen zijn de belangrijkste. Kosten van onderwijs kunnen tot ver achter de komma berekend worden, maar de waarde daarvan als collectieve investering in toekomstige welvaart en welzijn, komt in de berekening niet voor. We erkennen het belang van mantelzorg, maar als u te vaak langskomt wordt de AOW of de uitkering gekort, want dan is er een gemeenschappelijk huishouden. Een gezin van één inkomen rond laten komen is nadelig voor de werkgelegenheid, want het onttrekt één persoon aan de arbeidsmarkt.

4 Een andere kijk mogelijk

We lopen geleidelijk vast in dat proces van reductie van de werkelijkheid. Veel van de schaduwzijden van de ontwikkeling die we zien, liggen besloten in genoemde uitgangspunten, in het bijzonder het uitgangspunt van het autonome, zelfredzame, vrije individu als bouwsteen van de maatschappelijke werkelijkheid, en het *'cogito ergo sum'* als vertrekpunt om die werkelijkheid te begrijpen. Dat schept een tegenstelling tussen individu en gemeenschap.

Keer dat uitgangspunt om en men komt tot een andere uitkomst. Gaat men bij voorbeeld uit van het mensbeeld: *'ik ben omdat wij zijn'*, dan verdwijnt de tegenstelling tussen individu en gemeenschap, tussen publiek en privaat, tussen gemeenschappelijk goed en particulier belang. Ook tal van maatschappelijke vraagstukken komen in een ander licht te staan indien men vertrekt van de gedachte: *'ik ben wie ik ben, vanwege wie wij zijn'*. En denk niet dat het een sofisme is, een vernuftige redenering met enkel argumentatieve waarde. Het is een mensbeeld, het Ubuntu denken, dat in grote delen van Afrika vertrekpunt is. Het is niet minder humanistisch dan het liberalisme, maar de nadruk ligt niet op het individu doch op wederzijdse relaties tussen mensen in plaats van hun tegenstellingen. Het vormde de achtergrond voor het verzoeningsproces in Zuid-Afrika na de Apartheid en heeft zijn maatschappelijke waarde kortom in de praktijk bewezen.

Ubuntu denken is één alternatief, dat uitgaat van de omkering van de verhouding tussen individu en gemeenschap. In oosterse filosofieën wordt de complementariteit van individu en gemeenschap meer benadrukt, als onderdeel van een perceptie van hele werkelijkheid als complementaire wisselwerking tussen onderscheiden, tegengestelde polen: Ying en Yang, man en vrouw, natuur en geest, continuïteit en verandering. Ook dat denken komt tot eigen, vaak geheel andere oplossingen voor het maatschappelijk functioneren.

Een verandering van gezichtspunt kan dus sleutel zijn voor maatschappelijke verandering. U heeft zo juist Lord Glasman gehoord over de mogelijkheden van de sociale leer van de Rooms Katholieke kerk. Ik deel zijn mening dat dit een wezenlijk andere benadering van veel vraagstukken oplevert. In Frankrijk wordt ook wel gedacht aan gemeenschapskapitaal dat alleen in vruchtgebruik bezeten kan worden (Dardot en Laval). Uitgangspunt is een omkering van de *'tragedy of the commons'*: het proces waarbij in de vroeg moderne tijd collectieve eigendom werd omgezet in particulier eigendom. Ook dat biedt verrassende inzichten.

5 Maar een utopie zal het niet worden

Maar let wel, ieder van die andere gezichtspunten heeft behalve mogelijkheden ook andere beperkingen en distorsies. Het is als een bril die we opzetten; sommige dingen ziet men scherper, andere vertekend. Zo miskent de bril van het Ubuntu denken het belang van het individu als wezenlijk element van vooruitgang en maatschappelijke dynamiek. Het gaat uit van een statisch beeld van samenleven, waarin ieder een eigen plaats en rol heeft en waarin maatschappelijke dynamiek en verandering slechts beperkte betekenis hebben. Andere veranderingen van gezichtspunt laten zich vaak alleen realiseren binnen een kleinere gemeenschap en niet in een open economie die in verbinding staat met internationale markten. In de Middeleeuwen kon men zich nog uit de wereld terugtrekken achter kloostermuren en naar eigen regels leven; maar dat ging gepaard met een gelofte van armoede en van gehoorzaamheid. In onze wereld lukt het alleen Noord-Korea en dat is een weinig inspirerend voorbeeld. Want wij zijn voor een groot deel van onze welvaart afhankelijk van het grensoverschrijdend economisch verkeer.

Ook moeten we ons realiseren dat behalve schaduwzijden, de uitgangspunten waar ons maatschappelijk verkeer op berust ook veel vruchten biedt waar we ongaarne afstand van zouden willen nemen zoals gelijkheid en vrijheid. Wat dat betreft zit de samenleving vast aan die uitgangspunten, als het aapje dat met moeite zijn poot in de pot met snoepjes heeft gekregen en hand vol snoepjes vast heeft, maar dan ontdekt dat om de poot er weer uit te krijgen hij de snoepjes weer los moet laten. We willen graag een sprong vooruit maken, maar bedenken ons als we daarvoor een paar passen achteruit moeten zetten.

Meer in het algemeen moeten we ons hoeden voor de gedachte dat als men nu maar de orde verandert: de axioma's en paradigma's waar we in het economisch leven vanuit gaan, de wereld als vanzelf zal veranderen en verbeteren. We willen geloven in een utopie; vertrouwen dat we met ons verstand concepten, regels en mechanismen kunnen bedenken die vervolgens door hun werking de maatschappelijke praktijk zullen verbeteren. Dat denken berust op drie fundamentele misvattingen. (Misvattingen die gelijkenis vertonen met de drie verzoeken van Christus in de woestijn.) De eerste is te denken dat het om 'brood' alleen gaat; dat als men de economische omstandigheden verandert mensen ook zullen veranderen. De tweede is te menen dat overheidsmacht mensen ten goede kan keren en het goede kan bewerken. 'Dat heeft de staat tot hel gemaakt, dat de mens er een hemel van wilde maken' zei de Hölderlin. Overheden hebben hun rol bij het bestrijden van onveiligheid en gevaar en het scheppen van een ruimte waarbinnen burgers tot recht kunnen komen. Maar het goede zal uit mensen moeten komen. Dat hangt samen met het karakter van het recht waar de staat zich van bedient. De Gotische symboliek zag dat al in de wijze waarop justitie en ethiek verschillend werden verbeeld. In beide gevallen gaat het een vrouw met een weegschaal; want beide, ethiek en rechtvaardigheid, zijn een gevoel dat zich vertaalt in een afweging van aspecten, belangen, personen of waarheden. Maar vrouwe justitie draagt daarbij een zwaard en een blinddoek; vrouwe ethiek heeft geen blinddoek, zij heft slechts een vermanende vinger. Het recht wordt zonodig met het zwaard gehandhaafd en oordeelt daarom zonder aanzien des persoons; de ethiek maant, maar oordeelt met aanzien des persoons. Het goede vergt aandacht voor mensen en dus aanzien des persoons.

De derde misvatting is te denken dat er mechanismen zijn die wat de mensen ook doen, tot een rechtvaardig, eerlijk en duurzaam resultaat zullen leiden; een onzichtbare hand die ontwikkelingen ten goede keert zodat we zelf terzijde kunnen blijven staan. Dat is in onze tijd mogelijk de gevaarlijkste misvatting. Al te gemakkelijk denken we dat als we ons nu maar afzijdig houden van wat elders gebeurt, wij niet betrokken zijn en het ons niet raakt. Dat als we nu maar weggijken, de problemen ons wel voorbij gaan. Heel Europa wordt thans

geconfronteerd met de gevolgen van die houding als het gaat om het lot van vluchtelingen in het Midden-Oosten. Wij kunnen wel weggijken, maar het betekent niet dat men ons niet ziet.

6 Hoe verder?

Versta mij wel; ik zeg niet dat de vraag naar het rechtvaardiger functioneren van de economische orde niet relevant zou zijn. Er moet veranderd worden en een verandering van concepten is daarbij nodig. Maar het antwoord ligt niet in het terugdraaien van het verleden of het terugkomen op de weg die we hebben afgelegd; de vraag is: hoe verder? De toekomst ligt niet achter ons, maar voor ons. In de tweede plaats wil ik waarschuwen voor de gedachte dat we radicaal van uitgangspunten zouden kunnen veranderen, want onze samenleving is gebouwd op die uitgangspunten. In mijn persoonlijk leven kan ik radicale keuzen maken met alle consequenties van dien, maar samenlevingen vergen continuïteit om te kunnen functioneren. In de derde plaats wil ik waarschuwen voor het vertrouwen op regels, instituties en concepten als het gaat om veranderen; die kunnen goede diensten bewijzen, maar het gaat er om het denken en handelen van mensen te veranderen. Men is er niet met een nieuw model of paradigma dat op papier tot verandering leidt; het moet mensen aanspreken, ook als zij een geheel andere levensbeschouwing hebben, opdat zij eigener beweging hun handelen daarop afstemmen. En dat begint met het eigen handelen te veranderen. Amerikanen zeggen het zo: *'if it is to be, it is up to me'*.

Maar laat er geen misverstand zijn; veranderingen zijn nodig. Drie ontwikkelingen verdienen daarbij in het bijzonder aandacht; groeiende inkomensverschillen, toenemende anonimisering, en een groeiend gevoel van onmacht en slachtofferschap.

De ontwikkeling van inkomensverschillen trekt al langer de aandacht. Het gaat echter om meer dan economie en inkomen. Gelijkheid, het reduceren van maatschappelijke en economische verschillen vormt sinds de Franse revolutie een van de drijvende krachten achter de groei van de staatstaak, met name vanaf het einde van de 19^e eeuw. Na een lange periode waarin verschillen binnen en tussen landen zijn afgenomen, nemen zij in de laatste decennia weer toe. Sociale bescherming en het reduceren van economische verschillen is in onze tijd nog maar beperkt realiseerbaar binnen internationale markten. Het versterkt het gevoel van onmacht en erodeert het gevoel van verbondenheid en solidariteit.

Niet minder zorgelijk is de voortschrijdende anonimisering van de samenleving en het verdwijnen van persoonlijke betrekkingen, niet alleen op de arbeidsmarkt. Het streven naar productiviteitsverbetering, beheersing van risico's en arbeidskosten en vermindering van afhankelijkheid zijn allemaal factoren die daarbij meespelen. Maar gevolg is wel dat onderlinge betrekkingen steeds minder persoonlijke relaties zijn. Men ziet het aan het oprukken van automaten in het maatschappelijk verkeer. De laatste jaren is er veel aandacht voor de rol en waarde van onderling vertrouwen in een samenleving. Fukuyama schreef er in 1996 een boek over. Maar wij stellen ons maatschappelijk vertrouwen in toenemende mate niet in mensen maar in machines. Met groot gemak stellen wij vertrouwen in steeds weer nieuwe technieken. Men wordt er gewoon toe gedwongen. In België werd ik geconfronteerd met een paal bij een benzinstation waar eerst met de betaalpas krediet moest worden geopend voor de nog af te leveren benzine; men wordt bewaakt via de camera en mensen zien men niet meer. Vergelijk dat met de achterdocht waarmee we nieuwe mensen bejegenen, zoals de vluchtelingen in onze tijd. Die nieuwe technieken hebben ook een negatief effect op maatschappelijk vertrouwen, want zij maken menselijk contact anoniem en onpersoonlijk. Een cartoon verbeeldde dat: zit een hond achter de computer en een andere hond vraagt hem waarom hij dat doet, waarop de eerste antwoordt: dan ziet niemand dat ik een hond ben. Die

cartoon is aardig tot men zich realiseert dat zo via chatboxen jonge kinderen worden verleid door oudere mannen die zich voordoen als jonge meisjes.

Vertrouwen in machines is eenzijdig, vertrouwen in mensen is tweezijdig. Het vergt niet perse persoonlijke bekendheid maar wel het wederzijds vertrouwen dat men herkenbaar en verantwoord handelt. Ook op dat punt telt persoonlijke inzet: *'if it is to be, it is up to me'*. Van Denen wordt gezegd: 'Twee Denen groeten elkaar, drie Denen beginnen een vereniging'. Denen hebben plezier in samenwerken. Vergelijk dat met het gezegde over Nederlanders: 'Eén Nederlander dat is een geloof, twee Nederlanders dat is een kerk en drie Nederlanders dat is een kerksplitsing'. Wij nemen elkaar de maat. Schnabel, de oud-directeur van het Sociaal en Cultureel Planbureau, kan aan de hand van bevolkingsonderzoek laten zien dat Nederlanders en Denen in vrijwel alles op elkaar lijken. Op één punt na; Denen hebben plezier aan elkaar en Nederlanders ergeren zich aan elkaar. Het vertrouwen in anderen ligt in Nederland dan ook (60%) wezenlijk lager dan in Denemarken. Wij hebben polderzin; wij werken samen omdat we er belang bij hebben, maar niet zoals de Denen omdat we er genoeg in scheppen.

En waar persoonlijke betrekkingen verdwijnen, verdwijnt ook de dialoog. Een dialoog is wat anders dan 'chatten'. De boodschap van *rerum novarum* en van het Christelijk sociaal congres, dat overleg en samenwerking betere oplossingen bieden dan strijd en confrontatie, geldt onverkort. Wij communiceren wel steeds intensiever, maar het is een uitwisseling van informatie, standpunten en vooroordelen; geen dialoog waarin ieder bereid is zich te laten overtuigen door de ander op basis van gemeenschappelijke uitgangspunten of waarden. Dialoog blijft essentieel, maar het vergt een nieuwe invulling, want de vraag is steeds vaker: wie praat met wie?

7 het vermogen om te ordenen

Het groeiend gevoel van onmacht en het verlies van het vermogen tot ordening, is de meest actuele en meest zorgelijke ontwikkeling. Een rechtvaardige ordening veronderstelt het vermogen tot ordening. Aanleiding voor deze bijeenkomst zijn de vragen waar de samenleving zich in onze dagen mee geconfronteerd ziet. En dat zijn niet de enige; veiligheid, migratie, het klimaat, energie, zijn nog enkele andere. In tijden van crisis of stagnatie klinkt al gauw het geluid dat lidstaten beter af zijn als zij weer op eigen kracht zouden kunnen handelen; de lokroep van herstel van nationale autonomie en soevereiniteit. Die lokroep is als de zang van de Sirenen of de Loreley; de mythische vrouwelijke lokroep die zeelieden die ernaar luisteren, naar hun ondergang voert.

De structuren op Europees niveau zijn onvoldoende meegegroeid met de Europese en internationale samenleving, maar binnen diezelfde samenleving zijn nationale staten steeds minder in staat om een antwoord te bieden. Een recente studie, opgesteld onder leiding van oud-minister van Buitenlandse zaken van de Verenigde Staten, Albright, concludeert dat vrijwel geen van de vraagstukken waar overheden thans mee worden geconfronteerd nog adequaat door enige overheid alleen kan worden beantwoord. Het beeld van de nationale staat die alles vermag, mits zij maar niet door de Unie wordt beperkt, strookt niet meer met de werkelijkheid. Terugvallen op nationale staten is voor steeds meer maatschappelijke vraagstukken terugvallen op een structuur van onmacht en onvermogen. We zien het dagelijks aan de vluchtelingen stromen door Europa.

Nog gevaarlijker is dat het gevoel van onvermogen wordt versterkt en uitgebuit door politici die macht willen vestigen door burgers als slachtoffer aan te spreken, door wat vreemd is en

onbekend als gevaarlijk af te schilderen en die vertrouwen vestigen niet op recht en gezag maar op kracht en machtsvertoon. Gevoelens van machteloosheid en vrees voor wat vreemd en onbekend is, moeten serieus genomen worden. Maar ze gebruiken als voedingsbodem voor oplossingen die berusten op afsluiting, uitsluiting, onverdraagzaamheid en confrontatie, is spelen met vuur. Eerst trekt men zich terug achter nationale grenzen, dan trekt men zich terug achter verschillen binnen de samenleving om uiteindelijk zichzelf uitnemender te achten en anderen als minderwaardig weg te zetten. Zo dreigt de geschiedenis zich te gaan herhalen.

Tegen die achtergrond is de huidige ontwikkeling binnen de Europese Samenwerking uiterst zorgelijk. Grenzen herrijzen weer, verschillen worden benadrukt en staten verwijten de Europese Unie gebrek aan daadkracht, terwijl ze eerst de rem daarop hard hebben aangetrokken. Als men een rechtvaardiger economische orde zoekt dan zullen nationale staten die niet kunnen bieden omdat we inmiddels het grootste deel van ons inkomen buiten de grenzen verdienen. Zo lang men het vermogen ontbeert om dat internationale verkeer ook binnen die rechtvaardiger orde te brengen, blijft het nationaal handelen op dit terrein tevergeefs. Daarom, als we de Europese samenwerking verliezen, vallen we terug op een structuur van onmacht die per definitie onrechtmatig is. En als we niet oppassen dan laten we het ons uit handen vallen. door omissie, door weggijken, onverschilligheid en nalatigheid. Want dat is de werkelijke inzet van het referendum op 6 april. Men wil het presenteren als een uitspraak over een verdrag met een land waar van alles mis is. Maar het gaat om de fundamentele keuze: tussen

1. Een systeem waarin we in Europa door samenwerking, recht en afspraken trachten het vermogen te scheppen om de veranderingen die we vrezen in goede banen te leiden, of
2. een systeem waarin we ons ieder in onmacht op onszelf terugtrekken achter hekken en muren, achterdochtig voor alles wat daarbuiten is en waar het recht van de sterkste geldt. Want het onvermogen om regels te stellen en te handhaven leidt onvermijdelijk tot het recht van de sterkste. De keuze die ons op 6 april wordt geboden is die tussen enerzijds nog een korte tijd weggijken in de illusie dat we ons afzijdig kunnen houden in een wereld waarin het recht van de sterkste geldt, of ons anderzijds betrokken weten en verantwoordelijkheid nemen voor een open en verdraagzame samenleving, voor solidariteit en voor een hechte Europese samenwerking. En dat geldt niet minder voor de keuze waar de Britten voor zullen staan.

8 Tot besluit

Dames en heren

U ziet ik ben geen Daniel. Ik heb u niet de droom van een rechtvaardiger economische orde in haar duiding kunnen geven. Het zou ook zonde zijn, want dan had ik in de komende dagen niets meer te doen. Ik heb geprobeerd u enkele randvoorwaarden te schetsen en de rol van uitgangspunten aan te geven. Maar bovenal hoop ik duidelijk gemaakt te hebben dat regels, instituties en concepten belangrijk zijn, maar dat het gaat om het denken en doen van mensen: van onszelf. 'If it is to be, it is up to me' en dat begint op 6 april en bij die andere referenda voor Europese samenwerking. Dank voor uw aandacht.